

УДК 373.5.016:53

М.В.Головко, к.пед.н., доцент, с.н.с.
(Інститут педагогіки АПН України)

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ДИДАКТИКИ ФІЗИКИ В УКРАЇНІ

Із розвитком цивілізації поступово зростає обсяг знань, накопичених людством, кількість інформації, яку необхідно засвоювати. Динамічно змінюються методи та інтенсивність отримання нового знання. Розвиток матеріальної та духовної культури зумовив розширення та ускладнення не лише процесу накопичення наукового знання, а й процесу навчання молоді. Відбувалася диференціація наук, що зумовлювало збільшення кількості навчальних предметів та їх змісту. Наприкінці ХІХ ст. виникла необхідність наукового обґрунтування цілей, змісту, методів навчання – тобто, потреба в організації системи освіти й науковому навчанні. Саме в цей період і зароджуються нові галузі педагогічної науки – часткові дидактики – методики навчання конкретних предметів.

Становлення і розвиток дидактики фізики як педагогічної науки зумовлено вимогами педагогічної практики, загальної середньої та вищої професійної освіти. Реформа освітньої галузі на різних етапах її розвитку актуалізувала пошуки шляхів та методів удосконалення навчально-виховного процесу з фізики, стимулювала наукові дослідження з теорії та методики навчання фізики. З іншого боку, педагогічна наука впливала на формування соціокультурного середовища, в якому наука і освіта тісно пов'язані з суспільними процесами, технікою та технологією.

Сучасні дослідження з дидактики фізики обґрунтовують доцільність аналізу її наукових засад та закономірностей і перспектив розвитку у контексті соціокультурних явищ, які протікали в суспільстві, освітній та науковій галузях.

На сьогодні соціокультурний підхід є актуальним в історико-методичних дослідженнях. У роботі [5] показано, що історія методики навчання фізики тісно пов'язана з історією фізики та техніки, матеріальною та духовною культурою суспільства. Тому її аналіз доцільно здійснювати на основі соціокультурного підходу, розглядаючи вітчизняну методику навчання фізики як соціокультурне явище. Такий підхід дає можливість більш чітко означити

природний процес взаємообумовленого розвитку та співвідношення методики навчання фізики, дидактики, освіти, культури, науки, економіки.

Теоретичні засади використання такого підходу в історико-методичних дослідженнях розроблені в роботі О.В.Сухомлинської [7], де проаналізовані основні труднощі, які виникають на різних етапах історико-педагогічних досліджень, розкрито особливості їх організації та узагальнень отриманих результатів. Показано, що вони мають стати динамічним та органічним поєднанням історичного та педагогічного дослідження. Визначено провідні методологічні підходи розробки цієї проблеми, вказано на важливість питання розроблення періодизації педагогічної науки на основі соціокультурного підходу, і, відповідно, визначені напрями розвитку методології історико-педагогічних досліджень.

Разом з тим, сучасний підхід в педагогіці потребує проєкції на часткові дидактики. Тому в статті ставиться завдання висвітлити особливості становлення вітчизняної дидактики фізики як соціокультурного явища та його впливу на розвиток освітньої галузі.

Основою досягнення важливих результатів навчально-виховного процесу з фізики є дидактична система, що включає зміст, методи та форми організації навчання фізики. Методика навчання фізики як педагогічна наука дуже тісно пов'язана з такими науками як фізика, психологія, педагогіка та ін., які складають основу для її формування та розвитку. З іншого боку, методика навчання фізики справляє вплив на розвиток цих наук. Методика навчання фізики має власні характерні ознаки, обґрунтовані відомим вченим-методистом С.У.Гончаренком. Вчений наголошує на тому, що традиційно неправильним є підхід, за яким методика навчання розглядається як прикладна частина відповідної науки [3].

При цьому до цього часу вважають, що уміння навчати основам науки в загальноосвітній школі та вищому навчальному закладі автоматично визначається професійними знаннями її фундаментальних основ. Дійсно, в історії вітчизняної дидактики фізики є багато прикладів, коли видатні вчені-фізики були талановитими методистами і зробили вагомий внесок у розвиток фізичної освіти. Ця традиція була започаткована на фізичних кафедрах університетів. Традиційно перші методичні системи розроблялися професорами вищої школи. Перші вітчизняні методичні школи з дидактики фізики формувалися в університетах. Ефективно поєднували наукову роботу з фізики та дидактики професори М. Авенаріус, М. Шилер, М. Шведов, М. Пильчиков, Г. Де-Метц, Й. Косоногов, З. Приблуда.

Разом з тим, принципова різниця у предметі та завданнях фізики та дидактики фізики зумовлювала необхідність виокремлення методики навчання фізики в окрему наукову галузь, що характеризується своєрідними закономірностями та логічними особливостями.

Якщо предметом фізики як науки є об'єкти, явища та процеси живої природи, то дидактика фізики досліджує соціально-культурний процес навчання та виховання, є самостійною галуззю педагогіки. У цьому контексті основним завданням дидактики фізики є органічне поєднання змісту навчання фізики в загальноосвітній чи вищій школі, що базується на сучасних досягненнях фізичної науки, техніки та технологій, визначення особливостей, прийомів та методів роботи вчителя (викладання) та учня (учіння), спроектоване на досягнення цілей навчально-виховного процесу.

Сучасна наука це не просто комплекс відомих фактів, законів, теорій, це динамічна структура, яка постійно розвивається, критикуючи, руйнуючи та створюючи, постійно відкриває нові закони та теорії [1, с. 27]. Науку не можна розглядати як непорушний моноліт. Дидактика фізики як і будь-яка інша наука завжди пов'язана з економікою, культурою, побутом. Зміни у соціально-культурному середовищі призводять до змін поглядів на особливості історичного розвитку педагогічної науки. Наукові факти отримують нову оцінку, яка відображає систему поглядів та цінностей суспільства, в якому працює дослідник історії дидактики фізики. Навіть протягом одного століття сприйняття історичних фактів зазнає певних змін. Іноді вони настільки кардинальні, що досліджуваний об'єкт постає у абсолютно новому вигляді. На нашу думку, в історії дидактики фізики необхідно періодично уточнювати встановлені погляди, що зумовлено розвитком наукових знань та змінами в суспільному житті.

Так, наприклад, у ХХ ст. неодноразово зазнавали змін погляди на розвиток науки у XVIII чи XIX ст. Існує думка, що для сучасної науки важливі саме результати, тобто зв'язки, теорії, а не способи їх відкриття, причому саме ті результати, які виявилися фундаментальними, а не відкинуті з часом як хибні напрямки розвитку наукової думки. В дидактиці важливе значення має не лише педагогічна теорія чи технологія, а й процес, який сприяв їх обґрунтуванню та становленню в практиці загальноосвітньої і вищої школи. Саме такий підхід дає можливість формувати нові напрями вирішення традиційних педагогічних проблем та отримувати важливі практичні результати.

В дидактиці фізики важливість того чи іншого педагогічного знання визначається не тільки його методичною цінністю для навчання фізики, а й їх впливом на розвиток соціокультурних явищ. В більшості досліджень, виконаних з історії вітчизняної методики навчання фізики, становлення та розвиток останньої практично ототожнюється з розвитком школи та освіти, і, як наслідок, початок зародження методики навчання фізики співвідносять з введенням фізики як самостійного навчального предмету, створенням перших підручників з фізики та їх використанням в навчальному процесі. Оскільки паперовий друкований підручник як педагогічне явище з'являється на

вітчизняних теренах лише у XVIII ст., тому саме на цей час відносять початковий етап розвитку вітчизняної методики фізики.

Разом із тим, згідно сучасних підходів в історико-педагогічній науці доцільно розділяти розвиток педагогічної (і, зокрема, й методичної) думки та розвиток школи і освіти. Ці два процеси мають багато спільного і діють в одному історичному просторі, але їх рефлексія відрізняється. Педагогічна думка не завжди співпадає з напрямками розвитку освіти і може або випереджати її, або наздоганяти, а іноді й зовсім їх шляхи розходяться [7]. Для формування освітньої галузі важливе значення мають соціальні, політичні та економічні чинники. Педагогічна думка формується на базі науково-педагогічних знань під впливом духовної сфери, філософської системи, системи морально-етичних цінностей та позицій її яскравих носіїв та представників.

Саме тому, на нашу думку, методика навчання фізики як соціокультурне явище формувалася хоча й у тісному взаємозв'язку із розвитком фізичної освіти, проте має більш глибокий культурологічний контекст. Як показують досвід і практика, методичні ідеї іноді мають значно ширший зміст, ніж визначена на той час форма їх реалізації в освітньому середовищі. Разом із тим, кардинальні зміни пріоритетів освіти не завжди методично визрілі. Доцільно на етапі становлення методичної думки, коли вона не сформувалася як окрема наука, розглядати її у контексті розвитку освітнього процесу. При цьому важливе значення мають досягнення науково-філософської думки, яка розвивалася в працях представників того часу.

З огляду на це, джерела становлення вітчизняної методики навчання фізики доцільно розглядати не лише в контексті розвитку шкільної фізичної освіти, хоча саме її бурхливий розвиток, зумовлений практичними потребами, стимулював розвиток методики навчання фізики як наукової дисципліни.

Якщо вважати, що дидактика та методики окремих предметів мають спільний об'єкт, співвідносяться як ціле і часткове, але при цьому методики не лише історично продовжують дидактику, а й передують їй, логічно дійти висновку, що на час введення фізики до навчального плану як самостійного предмету для цього було створене відповідне підґрунтя.

Підхід, згідно якого виток вітчизняної методики фізики як науки пов'язують з викладанням фізики в загальноосвітніх школах XVIII ст. та створенням перших підручників, виправданий частково. Він хоча й відбиває об'єктивну історичну реальність розвитку вітчизняної науки та освіти протягом тривалого часу, проте не розкриває процесу становлення вітчизняної методичної думки з фізики як важливого соціокультурного явища.

Становлення та розвиток вітчизняної методики навчання фізики відбувалися у тісному взаємозв'язку з соціально-культурними явищами, філософською та науково-педагогічною думкою в Україні з урахуванням

європейських тенденцій розвитку науки та освіти. Джерелами цього процесу стали традиції античної філософії, натурфілософії Княжої Доби, а також ідеї епохи Відродження.

Процес становлення вітчизняної дидактики фізики тісно пов'язаний з культурно-історичним розвитком нашого народу, суспільно-політичними процесами, що відбувалися на теренах України. Закономірності цього процесу формувалися згідно основних тенденцій розвитку вітчизняної педагогічної думки. Починаючи з кінця XVII ст., коли українські землі були розділені між Росією та Польщею, а також у XIX ст., коли територія України поділена між Австро-Угорською та Російськими імперіями, впродовж кількох століть вітчизняна педагогіка розвивалася в двох паралельних напрямках. На думку сучасних дослідників історії педагогічної думки цей поділ був не тільки географічним, а й зумовив відокремленість у розвитку освітніх систем, особливості функціонування яких визначалися станом науки та шкільництва країн, до складу яких входили українські землі. Крім того, на сьогодні науково обґрунтовано, що суттєві відмінності педагогічної думки сформувалися не тільки за державними кордонами, а під впливом різних типів світогляду, мислення провідних педагогів та філософів [7].

З огляду на це, проблема розвитку теорії методики навчання фізики отримує нові напрями для ґрунтовного наукового, історико-методичного дослідження. У контексті специфічних особливостей та закономірностей розвитку вітчизняного історико-культурного середовища, формування педагогічної думки під впливом різних світоглядних течій, зумовлює потребу розглядати складний процес становлення шкільної фізичної освіти на компаративістських засадах. Адже багато талановитих наших співвітчизників, науковців та методистів-фізиків своїми зусиллями закладали підвалини системи національної освіти. Справжніми перлинами методичної думки з фізики та важливими складовими шкільної фізичної освіти стали теоретичні дослідження з дидактики фізики М.Ф. Шведова, Г.Г. Де-Метца, З.І. Приблуди, праці з шкільного фізичного експерименту М. Лук'янова, Р.Д. Пономарьова, С.П. Слесаревського, українські підручники з фізики П. Огоновського, В. Левицького, Л.І. Леуценка, А. Волошина, З. Храпливого. Вплив цих вчених на розвиток змісту навчання фізики в загальноосвітній школі та розвиток вітчизняної дидактики фізики потребує ґрунтовного дослідження та введення в практику як історико-методичних, так і сучасних дидактичних досліджень з фізики, оскільки їх наукові здобутки, відбивають основні етапи розвитку як вітчизняної педагогіки та шкільної освіти в цілому, так і дидактики фізики та фізичної складової загальної середньої освіти як помітного соціокультурного явища в історії вітчизняної педагогічної думки.

Традиційно початок історії навчання фізики в Україні співставляють із організацією навчально-виховного процесу в Києво-Могилянській академії, а в

Російській імперії – Слов'яно-греко-латинської академії. При цьому вважається, що становлення шкільного курсу фізики та відповідних підручників розпочинається з реформами в освітній галузі Російської імперії на початку XVIII ст., тоді як навчання фізики в Києво-Могилянській академії характеризується як цілком схоластичне – вивчалася фізика Аристотеля, як складова курсів філософії.

Сучасні історико-педагогічні та методичні дослідження доводять, що необґрунтовано не враховується повною мірою те значення, яке мала наукова, філософська та просвітницька діяльність вітчизняних вчених-педагогів періодів слов'янського відродження та Козацької доби для становлення та розвитку науки і освіти в Україні, її вплив на освітні системи тогочасних країн. Адже саме в цей період – добу українського бароко – розвивається ідея безпосереднього взаємозв'язку між процесом формування науково-культурного середовища, еліти та розвитком і поширенням освіти, ідей цінності людини, її гідності.

Тому вплив здобутків філософів, науковців та педагогів цього періоду є набагато глибшим і не може визначатися наявністю або відсутністю конкретно визначених атрибутів, традиційно притаманних розвиненій системі шкільної фізичної освіти.

Високий рівень розвитку натуральної філософії, просвітництва та педагогічних ідей в Україні, на нашу думку, створив об'єктивне підґрунтя для становлення шкільної фізичної освіти та створення підручників з фізики, хоча цей процес традиційно і розглядають лише в контексті розвитку науки та реформ в освітянській галузі Російської імперії.

З огляду на конкретно-історичні та суспільні умови другої половини XVII – початку XVIII ст. вітчизняна школа не могла розвиватися самостійно, що визначило її особливості подальшого розвитку методичного забезпечення навчання фізики. Перебуваючи в складі Росії, вітчизняна система освіти традиційно забезпечувала освітньо-наукову галузь своїми кращими вихованцями. Талановиті викладачі, вихованці, випускники Києво-Могилянської академії С. Полоцький, Є. Словенецький, І. Копієвський, Ф. Лопатинський, Л. Магницький, І. Фальковський, зробили вагомий внесок у становлення академічної науки та широкої загальної і вищої освіти, перших відомих навчальних закладів, як, наприклад, Слов'яно-греко-латинська академія.

Таким чином, педагогічна думка в Україні періоду Відродження та Козацької доби, та й, відповідно, паростки часткових дидактик і шкільна освіта, розвивалися за цілком логічними та унікальними закономірностями. В силу історико-соціальних особливостей цього періоду не було сформовано єдиної системи, що визначала б зміст навчання фізики та його забезпечення підручниками. Разом з тим, кращі представники вітчизняної науки та освіти

зробили вагомий внесок у розвиток цих процесів у контексті загальноєвропейської та російської дидактики фізики. В цей період закладаються кращі просвітницькі традиції вітчизняної школи, які дали поштовх розвитку вітчизняної дидактики фізики в подальшому.

У XIX ст. територія сучасної України була поділена між Австро-Угорською та Російською імперіями. Це зумовило, з одного боку, ситуацію, коли значно ускладнився розвиток національної школи та національного підручника. У Центральній, Північній та Східній Україні домінуючими стають тенденції формування та розвитку змісту освіти і створення підручника з фізики, характерні для російської педагогічної думки та освіти. На Західноукраїнських землях створюються умови для запровадження системи освіти Австро-Угорщини. Важливою особливістю цього періоду є унеможливлення видання підручників та навчання в школах і університетах українською мовою. Разом з тим, з іншого боку, зародження культурницько-народницьких традицій стимулювало й розвиток національної педагогіки.

Тому саме цей період в історії вітчизняної педагогіки позиціонують з початком створення власне українських підручників [4, с. 47]. Важлива роль у цьому належала культурно-просвітницьким осередкам, найбільш впливовим з яких стає Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка у Львові, створене у 1873 році за ініціативою О. Кониського, М. Жученка, Є. Милорадовича та Д. Пильчикова (батька видатного українського вченого та методиста-фізика М. Пильчикова). Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську, математично-природописно-лікарську. З 1892 року починають виходити “Записки НТШ”. З 1897 року починають виходити “Записки математично-природописно-лікарської секції”.

Саме члени Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка зробили важливі практичні кроки з розвитку як педагогічної думки та освіти в цілому, так і фізичної, зокрема. Автором першого українського підручника з фізики став Петро Огоновський, член НТШ у Львові, який народився в Чагрові Рогатинського повіту. Його брати Омелян Огоновський та Олександр Огоновський були членами-засновниками НТШ імені Т. Шевченка у Львові.

Своєрідно складалося освітньо-педагогічне середовище Закарпаття (на початку XX ст. Підкарпатська Русь), батьківщини біля 450 тисяч русинів-українців, які проживали тут наприкінці XIX- початку XX ст. В цей період тут активно проводилася політика мадяризації, за якою заперечувалися культурно-історичні зв'язки з українським народом. Навчання в середніх школах та університетах здійснювалося виключно угорською мовою. З 1874 по 1916 кількість народних шкіл з різними мовами навчання стрімко зменшувалася. З 479 шкіл всі були закриті [4]. Якщо в цей період фрагментарно використовувалися підручники українською мовою для початкової школи, то підручників для старшої школи, особливо з природничих наук, не було.

Такий стан почав дещо змінюватися в 1919 році після створення наприкінці 1918 року Чехословацької республіки, до складу якої увійшло Закарпаття. Урядом Чехословаччини створювалися умови для розвитку культури різних національностей, що компактно проживали на цій території. Одним із напрямів розвитку педагогіки та шкільництва на Закарпатті цього періоду стає розроблення та запровадження підручників для загальноосвітньої школи.

Значна роль у цьому процесі належить Августину Волошину (1874-1945), видатному ученому, педагогу, духовному та громадському діячеві Закарпаття початку – першої половини ХХ ст. Августин Волошин народився на Верховині у Міжгірщині, навчався в гімназії та духовній семінарії Ужгорода, а потім в Будапешті [4, с. 19-20]. З 1897 року Августин Волошин розпочав педагогічну діяльність в Ужгородській педагогічній семінарії, отримавши диплом вчителя математики та фізики в Будапешті на Вищих педагогічних курсах. Працює директором півче-учительської семінарії, керує педагогічним товариством, яке реформувалося в Учительську громаду, впродовж 1938–1939 рр. очолює уряд автономної Підкарпатської Русі [4, с. 9-10].

Період педагогічних пошуків, яким характеризується вітчизняна наука та освіта в 1920-і роки, яскраво виявив великий досвід та творчий потенціал вчених-методистів. Важливим результатом їх роботи з дидактики фізики стали як теоретичні здобутки, що визначили напрями розвитку методичної науки, так і підручники з фізики та практичні рекомендації щодо організації навчання в середній школі. Дидактика фізика відгукнулася на соціально-суспільні процеси, що відбувалися в країні.

Перехід до трудової школи, що актуалізувався на тлі розбудови широкої загальної середньої освіти, стимулював розвиток вітчизняного підручника з фізики. Кращими зразками цього процесу стали підручники з фізики відомого методиста, представника групи фізиків Науково-дослідного інституту педагогіки, що сформувався саме в цей час в Харкові, Л. Леуценка. Підручники Л. Леуценка були розроблені для міських трудових шкіл відповідно до навчальних програм Держнаукметодкому УСРР.

В першій чверті ХХ ст. вітчизняні методисти-фізики фізики, вчені-методисти заклали ґрунтовні підвалини в галузі створення підручника з фізики. Тривала перерва у цьому процесі (наступний вітчизняний підручник з фізики відомого вченого-методиста М. Білого для сьомого класу загальноосвітньої школи з'явиться майже через тридцять років) зумовлена знову ж таки специфічними соціально-культурними та історичними особливостями розвитку вітчизняної педагогіки та школи. Запровадження стабільного підручника з фізики за реформою загальноосвітньої школи поклало край періоду творчих пошуків у вітчизняній дидактиці фізики. Завершився процес експериментування та новаторства, домінуючими стали тенденції

запровадження загальнодержавних підручників, що традиційно розроблялися відомими радянськими та російськими методистами і перекладалися для використання в українських школах.

Після виокремлення вітчизняної освітньої галузі як самостійної системи в 1991 році інтенсифікувалися методичні пошуки. З'являються перші підручники для основної та старшої школи, створенні відомими методистами-вченими О.І. Бугайовим, С.У. Гончаренком, Є.В. Коршаком, О.І. Ляшенком, В.Ф. Савченком. Теоретичні дослідження актуальних проблем дидактики фізики створили об'єктивне підґрунтя для методичного супроводу запровадження інноваційних технологій у навчанні фізики, профільного навчання фізики в 12-річній школі.

Досвід, напрацьований століттями, дає можливість сьогодні створювати систему підручників з фізики нового покоління, які стають важливою, провідною складовою навчально-методичного забезпечення навчально-виховного процесу з фізики в 12-річній школі. Потреба використання кращих методичних підходів, що формувалися у вітчизняній методичній науці, робить актуальними історико-дидактичні дослідження цього процесу, узагальнення їх результатів з метою ефективного використання на практиці.

Тенденції розвитку соціокультурного середовища стимулює сучасну дидактику фізики. Всебічний розвиток вітчизняної освітньої галузі, який припадає на кінець ХХ – початок ХХІ століття, зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Цей процес позначений посиленням уваги, з одного боку, до вироблення гнучкої стратегії вітчизняної освіти на основі кращих науково-педагогічних традицій, а з іншого - до міжнародного співробітництва у галузі освіти та інтеграції до світового наукового, освітнього та культурного простору, широкої участі вітчизняної освітньої системи у світовому науковому та педагогічному житті, міжнародних науково-педагогічних дослідженнях.

Грунтовний історико-методологічний аналіз становлення та розвитку вітчизняної дидактики фізики у світлі нової освітньої парадигми виявляє важливі закономірності її розвитку як соціокультурного явища. Теорію та методику навчання фізики доцільно розглядати як соціокультурне явище, яке є результатом соціально-економічного, науково-технічного розвитку суспільства та його культури. Закономірності та логіка розвитку теорії та методики навчання фізики визначаються основними чинниками розвитку педагогічної думки та освіти в Україні, хоча й мають свої зовнішньо та внутрішньо вмотивовані структурні відмінності, притаманні самостійній педагогічній науці. В історико-методичному дослідженні важливе значення має зайняти принципово новий, соціально-культурний підхід до періодизації історії вітчизняної теорії та методики навчання фізики, який забезпечить адекватність отриманих результатів та їх інтерпретацію у динамічному взаємозв'язку з історією фізики і техніки, матеріальною і духовною культурою нашого народу.

Серед основних завдань дидактики фізики можна виокремити дослідження й обґрунтування соціокультурних передумов зародження та формування теорії і методики навчання фізики як часткової дидактики в Україні. Методологічну основу історико-методичних досліджень мають складати загальні положення теорії пізнання, об'єктивний характер історичної взаємообумовленості соціально-культурних явищ, суб'єктно-діяльнісна і культурно-історична концепції організації та функціонування освітньої системи.

Список використаних джерел

1. Bernal J.D. History in science. – London: C. A. Watts, 1954.
2. Головка М.В. Науково-педагогічні погляди представників Києво-Могилянської академії та їх вплив на розвиток науки і освіти у XVII – XVIII ст. // Проблеми освіти: наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2003. – Вип. 33. – С. 129 – 139.
3. Гончаренко С.У. «Методика як наука» // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків: «ОВС», 2002. – Частина 1.
4. Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919 –1939). –Ужгород: Вид. В. Падяка, 2001.
5. Павленко А.І., Головка М.В. Принципи і зміст періодизації історії дидактики фізики в Україні // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. – К.-Под., 2005. – Вип. 11. – С. 60-63.
6. Сосницька Н.Л. Фізика як навчальний предмет у середній загальноосвітній школі України: історико-методологічні і дидактичні аспекти. Монографія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – 399 с.
7. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків: «ОВС», 2002. – Частина 1. – С. 37-54.